

Історія науки і техніки: пошуки, дискусії

DOI: 10.31376/2411-5177-2019-7-75-81

УДК 351

Баланюк Н. Ю., Федоров І. О.

ЕВОЛЮЦІЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано історичні етапи розвитку пенсійної системи. Досліджено запровадження недержавного пенсійного забезпечення (НПЗ) в Україні. Розглянуто досвід функціонування сучасних недержавних пенсійних фондів (НПФ).

Ключові слова: пенсійне забезпечення, солідарна пенсія, недержавне пенсійне забезпечення, пенсійні фонди, пенсійні виплати.

Історія пенсійного забезпечення має своє походження з глибин століть: вже у I столітті до н.е. Юлій Цезар поступово вводить державне забезпечення військовослужбовців по закінченню служби. Із темпом розвитку держав паралельно набувала змін й ідеологія пенсії: у минулому вона мала статус привілейованості та обраності, у сучасності ж набула більш широкого соціального значення.

У 1889 р. канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк вперше офіційно вводить солідарну державну пенсію для всього працюючого населення, через 20 років пенсії починають отримувати у Великобританії та Австралії, Сполучені Штати Америки державну пенсійну систему запроваджують із запізненням - у 30-ті роки XX століття. У 1956 р. надає народу право на пенсію й СРСР. Принцип даної системи базується на утриманні пенсіонерів працюючою частиною населення.

Дана система ефективно зарекомендувала себе до кінця XX століття, коли у всьому світі почалися кризові процеси у даній галузі. Кризові явища розподільчих (солідарних) пенсійних систем у країнах Європи мали місце вже у 1970-ті рр. і ставали очевидними вже на початку 1980-х. Надалі виникає необхідність у заміні старої пенсійної системи новою та реформуванні існуючої системи, появі перших недержавних пенсійних фондів (НПФ).

Дослідженню історичних, теоретичних, методологічних питань створення та впровадження НПФ приділяли наступні зарубіжні науковці: Бірмінгем У., Гільон К., Мак Тагарт Г., з-поміж вітчизняних дослідників над цією тематикою працюють: Адамович В. В., Басов В. В., Бахмач Н. В., Гнибіденко І. Ф., Каліта Н. В., Колбун В. А., Лібанова Е. М., Макарова О. В., Михайлов А. В., Морозов О. Г., Новіков В. М., Новікова І. В., Олійник В. Я., Пічкуров Р. В., Сковронська-Лучинська Н. Ю., Скуратівський В. А., Терещенко Г. М., Ткач О. Й. та ін.

Мета статті – дослідити історичні та практичні аспекти розвитку системи НПЗ через розвиток НПФ в Україні.

Початкові етапи приватного пенсійного страхування і недержавних пенсійних фондів зафіксовані в літературних пам'ятках уже в період епохи Відродження в XV ст. в Італії, Нідерландах і Англії, наприклад, у формі купівлі анuitету або приватного страхування життя [4].

На тернах як Росії, так і України в XIX ст. поступово почали з'являтися так звані емеритальні каси, через яких функціонувало добровільне пенсійне страхування. Вже у 1859 р. в Україні з'являється найперша емеритальна каса військово-сухопутного відомства, надалі розпочинає роботу аналогічна каса інженерів шляхів сполучення, а через 58 років, тобто у 1917 р. вона об'єднує всіх «шляховиків» і має однакову із сучасною українською Укрзалізницею кількість користувачів. Поступово утворюються каси для педагогічних працівників, службовців Товариства пароплавання по Дніпру та його притоках й інших.

Пенсійне забезпечення службовців та педагогічних співробітників того часу здійснювали [1]:

1. Пенсійні системи для державних службовців, до яких належали:

– пенсійні каси військових чиновників, Міністерства юстиції, Відомства імператриці Марії (до речі, остання була патронесою Інституту шляхетних дівчат, розташованого на вулиці Інститутській у м. Києві);

– пенсійні каси народних вчителів і вчительок;

– пенсійні каси службовців Міністерства шляхів сполучення.

2. Пенсійні системи міст і земств (найвідомішими були Чернігівська та Катеринославська емеритальні каси, засновані відповідно у 1888-му та 1896 році).

3. Пенсійні системи приватних підприємств та об'єднань підприємців гірничо-видобувної промисловості, транспорту, машинобудування (наприклад «Сберегательно-эмеритальная касса служащих Товарищества пароходства по Днепру и его притокамъ»).

4. Пенсійні каси банків.

5. Товариства взаємодопомоги та страхування за професійною або корпоративною ознакою (наприклад Товариство взаємодопомоги кадетів Сумського кадетського корпусу).

Підсумовуючи короткий екскурс в історію пенсійної системи, акцентуємо увагу на значних подіях 1917 р., що не могли не позначитись на існуванні в Україні НПЗ, пенсійних кас, їхніх учасників та вкладників.

Для порівняння: у той час, коли розвиток страхових компаній, а також НПФ на Заході відбувався поступово у бік прогресу, то в Україні більше ніж на 60 років вся власність стає державною – від підприємств, установ, організацій до пенсійної системи.

Наприкінці XIX століття в Україні, успішно функціонувало понад 200 пенсійних, страхових та емеритальних кас. Поняття «емеритальні каси» являлось синонімічним до поняття «розподільча система». Отже, можна зробити висновок, що наприкінці XIX-го – початку XX-го століття в Україні сформувалися два напрямки пенсійного забезпечення: розподільчий і накопичувальний.

Оптимальним джерелом пенсійних виплат з емеритальних кас являлися внески застрахованих службовців. Проте з часом встановлюється, що каси емеритального типу є фінансово вразливими та фактично не в змозі своїм гарантувати власним учасникам пенсійні виплати. Для поліпшення ситуації із виплатами й одночасного запобігання дефіциту коштів в умовах зростання кількості пенсіонерів (дана тенденція ось вже протягом останніх 7 років спостерігається і в українській солідарній пенсійній системі), необхідно було вдаватися до радикальних заходів: або збільшувати відрахування з учасників каси, або збільшити додаткові платежі організацій за своїх службовців. Дані умови сприяли переходу до продуктивніших принципів фінансування і виплат пенсій. Зважаючи на складні умови покриття дефіциту емеритальних кас, вирішено було перетворити їх на пенсійні каси страхового типу, що функціонували за принципом: «Не сплачувати пенсіонеру більше від тієї суми, що обліковується на його пенсійному рахунку».

Кошти каси формувалися з наступних джерельних баз [5]:

– щомісячних внесків учасників у розмірі 6% окладу та одноразових внесків з винагород (10%), а також при збільшенні грошового утримання;

– доплат скарбниці (надалі – роботодавця) на рахунок кожного учасника у розмірі 50% (надалі – до 100%) щомісячного внеску;

– доходів з капіталу та майна каси, головним чином з інвестиційного прибутку від розміщення активів каси в інструменти, що дають дохід (облігації, депозити тощо);

– випадкових надходжень (продаж не витребуваного багажу, суми штрафів тощо);

– добровільних пожертв.

Учасникам кас було сформовано індивідуальні пенсійні рахунки, на яких обліковувалися внески та щорічний прибуток від операцій каси, який складав у сукупності 3 – 4% річних [7]. Дані пенсійні кошти (аналоги сучасним пенсійним активам) являлися фінансовою базою пенсійних виплат. Варто відмітити, що паралельно з пенсіями за вислугу років призначалися соціальні пенсії за інвалідністю, пенсії у зв'язку з втратою годувальника (вдові і сиротам). До

обрахування розміру пенсій брали: вік особи, оскільки виплати мали тривалий характер й спиралися на розрахункові (актуарні) методи кількості років життя пенсіонера – від початку виплат до його смерті; дані тривалості служби учасника каси; його працездатності та загальної суми накопичень на його приватному рахунку.

У тих випадках, якщо ж річна сума пенсії складала менше третини суми останнього окладу службовця, він мав право отримати з пенсійної каси її капіталізовану вартість, тобто всю суму накопичень, обліковану на його особистому рахунку. Таке правило існує і в сучасних НПФ.

Таким чином, у дореволюційній Україні функціонували три «рівні» пенсійної системи, досить подібні до сучасних [10, с. 80-81]:

- державна (бюджет) – для окремих громадян;
- приватна емеритальна (аналог солідарної пенсійної системи);
- приватна накопичувальна (сучасні НПФ).

Зазначені вище три «рівні» системи відповідно забезпечували і пенсійні виплати з трьох джерел, представлених [11]:

- скарбницею (бюджетом);
- емеритурою, а пізніше – пенсійною касою страхового типу, участь в якій була обов'язковою для працівників та роботодавців;
- пенсійною касою, страховою компанією або комерційним банком, участь у сплаті внесків до яких була добровільною.

Отже, у першій половині ХХ ст. недержавне пенсійне забезпечення (НПЗ) функціонувало тільки за рахунок тих працівників, а також самозайнятого населення, рівень доходів та заробітна платня яких були досить високими. Так склалося, що історично вони поки що не підлягали обов'язковому (за законом) пенсійному страхуванню і з тієї причини стали вдаватися до приватної форми страхування пенсій. Дане явище поступово втягує до свого кола й працівників із середнім рівнем заробітків, що прораховують на майбутнє у приватних формах корпоративного і особистого страхування гідну старість.

Для прикладу, загальний бюджет пенсійних кас залізничників у 1909 р. становив колосальну на той час суму – 245 мільйонів рублів (!). До того ж Пенсійна каса службовців казенних залізниць була у ті роки найбільшою у світі за кількістю учасників – 480 тис. осіб [3]. Отже подібні великі масштаби вимагали здійснення послідовних прорахунків для оптимізації сум внесків і виплат, щоб забезпечити у майбутньому функціонування і фінансову стійкість пенсійних кас на достатньому стабільному рівні.

Так, у 1900 р. відомий актуарій С. Савич на замовлення залізничного комітету Міністерства шляхів сполучення видає підручник «Элементарная теория страхования жизни и трудоспособности». Теорія, про яку йдеться в даному підручнику, надає змогу фахівцям з фінансів доопрацювати статuti пенсійних кас детальнішими таблицями з обліку пенсійних виплат, що базувалися на оптимальній галузевій статистиці щодо смертності та інвалідності.

Цікавим є той факт, що актуарні розрахунки для «Пенсійної каси інженерів шляхів сполучення» було виконано у 1908 р. на період аж до 2062 р. за методикою професора Київського університету А. Граббе, яка практично без змін використовується сьогодні страховими компаніями та пенсійними фондами на Заході [11].

Надалі продуктивний етап для запровадження НПЗ із подальшими перспективами розвитку НПЗ відкривається саме після другої світової війни через значне підвищення рівня життя населення в промислово розвинених країнах з одночасним зростанням заробітної плати і навпаки падінням пенсійних виплат. Це було обумовлено наявністю в більшості національних пенсійних системах механізму обмеження верхньої межі заробітку, з якого стягувалися страхові в державні пенсійні системи і встановлювалися пенсії [1].

Врешті-решт проблеми із отриманням гідної державної пенсії при досить високій зарплатні спонукали до вжиття заходів з динамічного розвитку НПЗ урядами промислово розвинених країн у період 60-90-х років ХХ ст.

У 1994 р. Світовий банк публікує свій знаменитий Звіт «Як уникнути кризи поважного

віку: політика захисту людей поважного віку і сприяння економічному зростанню». Дана подія стає вирішальним етапом в історико-соціальному розвитку пенсійного забезпечення у світі, адже стає зрозуміло, що за допомогою запровадження накопичувальних пенсійних систем на базі індивідуальних пенсійних рахунків громадян сприятиме поступовому кардинальному зменшенню, а то й ліквідації перерозподільних елементів у пенсійному забезпеченні.

Даний документ в якості справжньої альтернативи започатковує утворення нової моделі пенсійної системи, побудованої, як зазначено у звіті, на трьох стовпах:

- перший – загальнодержавна солідарна страхова система соціальної безпеки громадян, що здійснює свої повноваження за рахунок обов'язкових податків, зборів, платежів (забезпечує мінімальний рівень пенсії, персоніфікація пенсійних внесків відсутня). Власне, це реформований аналог солідарної системи – першого рівня пенсійної системи України;
- другий – система загальнообов'язкових індивідуальних, персоніфікованих пенсійних накопичень учасників. У даному випадку пенсійні внески в обов'язковому порядку здійснюються працівниками (роботодавцями на користь працівників), накопичуються на їхніх рахунках, інвестуються з метою уникнення інфляційних процесів;
- третій – система приватних пенсійних накопичень. Пенсійні внески добровільно сплачуються працівниками (роботодавцями на користь працівників) до НПФ, накопичуються на їхніх рахунках, інвестуються (в акції, облігації, нерухомість, депозити тощо) з метою збереження від знецінення і примноження.

На Україні відновлення НПФ як однієї з частин трирівневої пенсійної системи, а також як джерела додаткових пенсійних коштів, стало можливим тільки з проголошенням незалежності та відродженням приватної форми власності на початку 90 років.

Поява перших НПФ, які по суті мали лише відповідну назву, але були утворені за різними організаційними формами і фактично займалися акумуляцією коштів населення, припадає також на початок 1990-х рр. [4].

У 1992 р. в Україні розпочинає формуватися система НПЗ через утворення різного роду фондів (емеритальних кас, пенсійних кас страхового типу). Більшість НПФ були фактично товариствами відкритого типу, що засновані фізичними або юридичними особами - приватними установами або державними організаціями, а також у формі акціонерних спілок, де акціонерами могли бути не тільки фізичні, але й юридичні особи, страхові компанії. Трасти і громадські організації на рівні із НПФ створювали пенсійні програми.

Як склалося на практиці, емеритальні каси а пенсійні каси страхового типу виявилися фінансово неспроможними нести тягар пенсійних виплат, а отже не давали вкладникам належних гарантій. В даній ситуації приймається рішення щодо переходу до більш ефективнішої моделі фінансування і виплат пенсій, тобто увага керівництва держави автоматично зміщується в бік накопичувальної моделі (пенсійні каси страхового типу).

В більшості країнах світу основне місце серед організацій, функціями яких є забезпечення значної частини населення пенсіями за старістю, у випадку втрати працездатності тощо, посідають фонди персоналу підприємств, професійних спілок, муніципальних, міжнародних і релігійних організацій [10, с. 132-133]. Дані фонди отримують назву приватних або виробничих.

Можна зазначити, що паралельно в Україні НПФ набували достатньої популярності, не зважаючи на те, що спеціалізована нормативна база була відсутня. Лише три комерційні страхові організації (за інформацією Укрстрахнагляду (1997р.)): «Грант-Сервіс» (м. Харків), «Аска-Лайф» (м. Донецьк), «Астра-Дніпро» (м. Запоріжжя) – отримали ліцензії на здійснення добровільного пенсійного страхування. Вони діяли в межах ухваленого у 1991 р. Закону України «Про господарські товариства» [8] в статусі акціонерних товариств та товариств з обмеженою відповідальністю, керуючись прийнятим у 1993 р. Декретом Кабінету Міністрів «Про довірчі товариства» [9].

На сьогодні з-поміж працюючих НПФ на ринку фінансових послуг можна виділити 7 основних НПФ: Відкритий пенсійний фонд «ПриватФонд», Непідприємницьке товариство

«Відкритий пенсійний фонд «Соціальний стандарт», Непідприємницьке товариство корпоративний НПФ «Брокбізнескапітал», Непідприємницьке товариство «Недержавний корпоративний пенсійний фонд ВАТ» Укресімбанк», Відкритий пенсійний фонд «Дельта», Корпоративний НПФ Національного банку України, Відкритий НПФ «Аструм» [8].

Варто наголосити, що нажаль вже на ранньому шляху свого створення українські НПФ були приречені, так як на момент створення дані організації не були належним чином убезпечені від банкрутства. Навіть прийняті у 1991 р. Закон України «Про пенсійне забезпечення», а у 1996 р. Закон України «Про страхування», що надавали можливості трудящим поряд з державним пенсійним забезпеченням укладати договори добровільного страхування додаткової пенсії, не змогли надати належної правової підтримки тоді ще молодим НПФ [6].

Проблема негативного досвіду функціонування перших НПФ була спричинена відсутністю правової бази регулювання їх діяльності, розташуванням відповідних норм в розрізних нормативно-правових актах, недосконалість прийнятих Законів, і, нарешті, відсутність двох основоположних Законодавчих актів: Закон «Про недержавне пенсійне забезпечення», що набув чинності 1 січня 2004 року, а також Закон «Про недержавні пенсійні фонди», законопроект якого розроблений ще у 1999 р., але станом на 2017 р. й досі знаходиться у своєму первинному вигляді.

Висновки. Отже, аналіз еволюції розвитку сучасної вітчизняної системи пенсійного забезпечення демонструє набуття нею формальної концепції, структури, базових елементів, моделі пенсійної поведінки, характерних для розвинених країн, але фактично система пенсійного забезпечення функціонує на основі принципу солідарності поколінь та перерозподілу між теперішніми пенсіонерами, що проявляється у високій диференціації пенсійних виплат.

Існують перспективи подальших розвідок та досліджень тобто постійний аналіз ринку праці, відслідковувати політику у соціальній сфері. А саме, у рамках системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні працівники повинні отримати можливість робити внески в обраний ними недержавний пенсійний фонд. Важливим є той момент, що система недержавного пенсійного забезпечення дозволить також залучати гроші роботодавців для формування пенсійних заощаджень своїх працівників, таким чином, це ще більше буде сприяти підвищенню рівня життя громадян на заслуженому відпочинку.

1. Галуцько В. В. Адміністративне право України в сучасних умовах (виклики початку XXI століття) : монографія. Херсон : Херсонська міська друкарня, 2010. С. 87–97.
2. Гнибіденко І. Ф., Непокульчицький А. О. Наукові підходи до реформування пенсійної системи в Україні та країнах ЄС. *Проблеми науки*. 2006. № 4. С. 30–37.
3. Інформація про стан і розвиток недержавного пенсійного забезпечення України. Річні звіти Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг за 2005-2008 рр. URL : <http://www.dfp.gov.ua>. (дата звернення: 20.11.2019).
4. Колбун В. Пенсійна система: нагальні проблеми, напрями реформування, соціально-економічне значення. *Україна : аспекти праці*. 2001. № 7. С. 36–43.
5. Леонов Д., Січевлюк В. Реорганізація та ліквідація недержавних пенсійних фондів: міжнародний досвід. *Ринок цінних паперів України*. 2007. № 3-4. С. 45–52.
6. Майданик Р. Н. Негосударственные пенсионные фонды (НПФ) развитых стран. *Бизнес*. 1998. № 18(227). С. 123.
7. Михайлов А. В., Ткач О. Й. Недержавні пенсійні фонди: сьогоднішній погляд у майбутнє / під заг. ред. А. В. Михайлова. К. : «СПД Савчина», 2001. С. 158.
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення: 25.10.2019).
9. Офіційний сайт Національної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України. URL : <http://www.dfp.gov.ua>. (дата звернення: 20.10.2019).
10. Четыркин Е. М. Пенсионные фонды. Зарубежный опыт для отечественных предприятий, актуарные расчеты. М. : АО «Арго». 1993. 267 с.
11. The Pension Fund Partnership : Survey of Occupational Pension Schemes (UK) // London // The Economist, June 25th, 2001. P. 41–42.

12. Private Pensions Systems : Administrative Costs and Reforms // Private Pensions Series No. 2. OECD publications. 2001. 272 p.

В статье раскрываются социальные и исторические события, которые способствовали возникновению и развитию пенсионной системы в Украине, в частности внедрению третьего уровня пенсионного обеспечения в лице негосударственных пенсионных фондов (НПФ). Представлены этапы развития пенсионной системы в Украине с начала XIX века. и по настоящее время. Генезис пенсионной реформы начал проявляться в те времена, когда Украина находилась под контролем других государств, в составе СССР, а также и в годы независимости. Зарождение пенсионного страхования в Украине приходится на 90-е годы. В XIX веке большинство предприятий начали страховать своих работников на случай смерти, инвалидности и временной нетрудоспособности в частных страховых компаниях. Из социального страхования - пенсионное обеспечение возникло в середине 80-х годов. Пенсионная кассация является учреждением, которое обеспечивает пенсионное страхование и различные льготы за счет накопления и перераспределения страховых взносов своих членов. Пенсионные фонды основаны на принципах взаимного страхования. Как правило, пенсионные фонды покрывают государственных служащих, транспортников и ряд других отраслей. В Украине восстановление НПФ как части трехуровневой пенсионной системы, а также источника дополнительных пенсионных фондов стало возможным только после провозглашения независимости и возрождения частной собственности в начале 90-х годов. Появление первых НПФ, которые по сути носили только соответствующее название, но были сформированы в различных организационных формах и фактически занимались накоплением государственных средств, что произошло в начале 1990-х годов. Следовательно, перенятие опыта, создания социальной защиты населения в других странах послужило толчком для введения внутренней пенсионной системы с третьим частным пенсионным обеспечением. Таким образом, прошел процесс создания законодательной и организационно-технической базы для деятельности НПФ. На данном этапе государству необходимо продолжить работу по созданию институциональных составляющих негосударственного пенсионного обеспечения в лице негосударственных пенсионных фондов

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, солидарная пенсия, негосударственное пенсионное обеспечение, пенсионные фонды, пенсионные выплаты.

The article is devoted to social and historical events that contributed to the emergence and development of a pension system in Ukraine, in particular the introduction of the third level of pension provision in the person of non-state pension funds (NPF). The stages of the pension system development in Ukraine from the beginning of the nineteenth century up to now are presented. The genesis of pension reform is shown in those times when Ukraine was under the control of other states, within the USSR and during the years of independence.

The origin of the pension insurance in Ukraine falls on the 90-ies. XIX century. When most businesses started to insure private insurance companies for their workers in the event of death, disability and temporary disability.

From social insurance retirement provision emerged in the mid-80's. XIX century. in the form of pension funds - emerit and insurance.

Pension Cassation is an institution that provides pension insurance and various benefits through the accumulation and redistribution of insurance contributions of its members. Pension funds are based on the principles of mutual insurance. Typically, pension funds cover civil servants, transport workers and a number of other industries.

In Ukraine, the restoration of the NPF as part of the three-tier pension system, as well as the source of additional pension funds, became possible only with the proclamation of independence and the revival of private ownership in the early 90's.

The emergence of the first NPF, which in essence had only a corresponding name but were formed under different organizational forms and actually engaged in the accumulation of public funds, also occurred at the beginning of the 1990s.

Consequently, the adoption of experience in creating social protection of the population in other countries was an impetus for the introduction of a domestic pension system with a third private pension provision. Thus, the process of creating the legislative and organizational and technical basis for the

activities of the NPF took place. Now we need to continue work on the creation of institutional components of non-state pension provision in the person of non-state pension funds.

Key words: pension, solidarity pension, non-state pension provision, pension funds, pension payments.

1. Halun'ko V. V. Administratyvne pravo Ukrainy v suchasnykh umovakh (vyklyky pochatku KHKHI stolittya) : [monohr.] / V. V. Halun'ko — Kherson : Khersons'ka mis'ka drukarnya, 2010. — S. 87–97.
2. Hnybidenko I. F., Nepokul'chyts'kyi A. O. Naukovi pidkhody do reformuvannya pensiyanoi systemy v Ukraini ta krayinakh YES / I. F. Hnybidenko, A. O. Nepokul'chyts'kyi // Problemy nauky. — 2006. — № 4. — S. 30–37.
3. Informatsiya pro stan i rozvytok nederzhavnoho pensiyoho zabezpechennya Ukrainy / Richni zvity Derzhavnoi komisiyi z rehulyuvannya ryнкiv finansovykh posluh za 2005-2008 rr. [Elektron. resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.dfp.gov.ua>.
4. Kolbun V. Pensiyana systema: nahal'ni problemy, napryamy reformuvannya, sotsial'no – ekonomichne znachennya // Kolbun V. / Ukraina : aspekty pratsi. — 2001. — № 7. — S. 36–43.
5. Leonov D., Sichevlyuk V. Reorhanizatsiya ta likvidatsiya nederzhavnykh pensiynykh fondiv: mizhnarodnyy dosvid / D. Leonov, V. Sichevlyuk // Rynok tsinnykh paperiv Ukrainy. — 2007. — № 3-4. — S. 45–52.
6. Maydanyk R. N. Nehosudartvennye pensyonnye fondy (NPF) razvytykh stran / R. N. Maydanik // Byznes. — 1998. — № 18(227). — S. — 123.
7. Mykhaylov A. V., Tkach O. Y. Nederzhavni pensiyni fody: s'ohodniyshniy pohlyad u maybutnye / pid zah. red. A. V. Mykhaylova. — K. : «SPD Savchyna», 2001. — С. 158.
8. Ofitsiyyny sayt Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. — [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
9. Ofitsiyyny sayt Natsional'noyi komisiyi z rehulyuvannya ryнкiv finansovykh posluh Ukrainy. — [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.dfp.gov.ua>.
10. Chetyrkyn E. M. Pensyonnye fondy. Zarubezhnyy opyt dlya otechestvennykh predpriyatyy, aktuarnye raschety. / E.M. Chetyrkyn. — M. : AO «Arho», 1993. — 267 с.
11. The Pension Fund Partnership: Survey of Occupational Pension Schemes (UK) // London // The Economist, June 25th, 2001. — P. 41–42.
12. Private Pensions Systems: Administrative Costs and Reforms // Private Pensions Series No. 2. — OECD publications. — 2001. — 272 p.